

משרד הכלכלה
מחקר וכלכלה

סטודנטים חרדים: ישיבה, עבודה ומערכת השכלה גבוהה המונית

נרי הורוביץ

משרד הכלכלה
מחקר וכלכלה

סטודנטים חרדים: ישיבה, עבודה ומערכת השכלה גבוהה המונית

נרי הורוביץ

על המחבר

ד"ר נרי הורוביץ, יו"ר חברת 'אגורא מדינית', מתמחה במדיניות חברתית.

דצמבר 2013

תוכן עניינים

עמ' 3	עיקרי הממצאים
עמ' 5	נקודת מפנה במערכת ההשכלה הגבוהה ובחברה החרדית
עמ' 9	מתודולוגיה ומבנה המסמך
עמ' 10	שונות בזהות
עמ' 12	מוטיבציות, פנייה ללימודים אקדמיים בקרב האוכלוסייה החרדית
עמ' 15	הניסיון בעבודה ובלמודים
עמ' 16	התגובה החברתית, משק הבית ולימודים גבוהים
עמ' 18	כלכלת משק הבית והלימודים
עמ' 19	בחירה של מקצוע הלימודים, אבחון, מכינה ולימודים
עמ' 22	מסקנות
עמ' 22	המכינה חשובה מלימודי התואר
עמ' 22	חולשת המוטיבציות האינטלקטואליות
עמ' 22	הלחץ הכלכלי ותמיכה נוספת
עמ' 23	הוצאת החרד"לים וגבולות התוכניות לסטודנטים
עמ' 23	המכוונות לשוק העבודה ומגבלותיה
עמ' 23	בידול לימודים אקדמיים בחינוך
עמ' 25	סיכום

עיקרי הממצאים

המסמך הנוכחי הנו ניסיון נוסף להתחקות אחר מאפייניהם וקשייהם הייחודיים של גברים חרדים במסלולי לימוד אקדמאים שונים. בשונה ממחקרים ודוחות קודמים, נשען הדוח הנוכחי על מחקר איכותני בלבד (אשר בוצע באמצעות ראיונות בקבוצות מיקוד) אשר בעזרתו ביקשנו לבחון באופן מעמיק את מערך הלימודים של סטודנטים אלו ואת יחסיהם של הסביבה הקרובה שלהם להימצאותם במסגרות אקדמאיות שונות. בחינה זו נועדה בראש ובראשונה לאפיין את הסטודנטים החרדים אשר נהנו ממלגות לימודים ומלגות מחייה במסגרת תוכנית 'חרדים' לעתידים' שהינה תוכנית ממשלתית שפותחה ע"י משרד הכלכלה ותבת¹-ג'וינט ישראל אשר החלה את פעילותה בשנת 2008. התוכנית פותחה במטרה לבחון השתלבותם של גברים חרדים באקדמיה ולאחר מכן במשרות גבוהות בשוק ושילבה לראשונה בין מאמצי הממשלה לכספי הפילנתרופיה למטרה זו. התוכנית תוקצבה ונוהלה עד שנה"ל תשע"ג על-ידי תבת-ג'וינט ישראל ומשרד הכלכלה בסיוע תקציבי של ארגון הג'וינט. כיום תוכנית זו נמצאת באחריותה הישירה של המועצה להשכלה גבוהה והיא מהווה נדבך חשוב במדיניות המועצה לקידום השכלה גבוהה במגזר החרדי. בשל שינויים אלו ובמטרה לסייע בעתיד לסטודנטים אלו ולמערכי התמיכה בהם, ביקשנו ללמוד בשנית את צרכיהם וקשייהם במהלך הלימודים. להלן עיקרי ממצאיו של המחקר הנוכחי :

- ✓ שונות בזהות הסטודנטים החרדים וההרכב החרדי הפנימי של אוכלוסייה זו : ראיונות העומק העלו כי קיימות חמש קבוצות חברתיות שונות מהן מגיעים הסטודנטים החרדים כדלקמן (א) חרדים ספרדים (ב) בעלי תשובה, אנגלו-סקסיים וחרדים מודרניים (ג) חרדים חסידים ("נסתרים") (ד) ליטאים (ה) חרדל"ים. לכל אחת מהקבוצות החרדיות הללו מאפיינים ומוטיבציות שונות ללימודים גבוהים
- ✓ מוטיבציות ללימודים גבוהים : המאפיין המובהק בכל הקבוצות הוא החיפוש אחר אקרדיטציה אקדמית לקראת השתלבות בשוק העבודה. יחד עם זאת בולטת השאיפה לרכישת מקצועות ומיומנויות בתחום הלימודים. הסטודנטים עצמם מבהירים כי רכישת המיומנות והמקצוענות האקדמית נוגעת לרוב באוריינטציה המכונה על ידם "תאכלס". בנוסף לכך, בין הסטודנטים שרוכשים מקצועות טיפוליים כגון עבודה סוציאלית, ניכר הרצון להתמקצע כדי להיטיב עם האוכלוסיה החרדית אשר בה חלקם מטפלים כבר במהלך לימודיהם
- ✓ דפוסי תעסוקה : כהמשך לממצאים הכמותיים של סקרים קודמים בנושא, מלמדים ראיונות העומק על כך שמרבית הסטודנטים עבדו טרם ובמקביל ללימודיהם הגבוהים. מאפייני התעסוקה שלהם קשורים בעיקר לתחום החניכה וההדרכה או ניהול מוסדות חינוך. כמו כן חלקם השתלבו בעסקנות חרדית זוטרה ובמקצועות קודש מסורתיים במסגרת משרות ארעיות וחלקיות בלתי מקצועיות. ההתנסות הכוללת של הסטודנט החרדי בעבודה, בטרם הלימודים האקדמיים, היא לרוב פנים-חרדית, בשוק העבודה הבלתי פורמאלי, בארגונים קטנים, במעמד בלתי חוקי, ללא זכויות סוציאליות או פרספקטיבה ליציבות וקידום
- ✓ שילוב כלכלת משק הבית ולימודים גבוהים : בכל אחת מקבוצות המיקוד, זולת תכניות מיוחדות בהן יש מלגת מחייה צמודה לשכר הלימוד, עלה הקושי הכלכלי והרצון לסיוע נוסף בהיבט הכנסה של משק הבית. יחד עם זאת, ניכר מאוד כי לא תהיה נשירה על רקע כלכלי כיוון שהסטודנט החרדי עשה צעד משמעותי שאין ממנו חזרה. עם זאת חשוב להדגיש כי מבנה ההכנסות של משק הבית החרדי פגיע

¹ תבת-תנופה בתעסוקה מיסודם של ממשלת ישראל וג'וינט ישראל

לשינויים קטנים. על פי דיווחי הסטודנטים, יתקשו רובם לעמוד בשכר הלימוד ללא מערך המלגות המיוחד.

✓ תגובות הסביבה ללימודים גבוהים: בדומה להחלטות מכריעות כגון הצטרפות לתכנית השח"ר בצבא, בחירה בחינוך הילדים והחלטות כלכליות כבדות משקל, מהווה בת הזוג שותפה ראשונה בהחלטה ולעיתים אף הגורם המדרבן. בנוסף לה, שותפים לעיתים קרובות בהחלטה, גם ההורים, הורי בת-הזוג ולעיתים גם הרב. אי-היכולת לקיים את משקי הבית במהלך הלימודים הביא לגיוס ותמיכה נרחבת של בני משפחה ובעיקר הורים של בני הזוג עד לתום הלימודים. ההתייעצות עם הרבנים נעשית ברגעי הכרעה שונים, לעיתים לאחר ההשתלבות בלימודים.

✓ בחירת תחום הלימודים ושלבי ההכנה ללימודים: הסטודנט החרדי יודע יותר מאשר בעבר על ההבדלים בין מקצועות ותכניות שונות זאת מאחר ומספר הסטודנטים הגיע להיקפים רחבים ומערכת הגיוס של המוסדות יעילה יחסית. אולם הידע של התלמיד החרדי כרוך יותר באפשרויות הפרנסה בכל מקצוע והרבה פחות ביחס לאופי הלימודים. כמו כן יש לציין שמרבית התלמידים הופתעו מן הלימודים בהיבטים רבים. רובם סבר כי היה צורך באבחון טוב יותר והכוונה אשר חלקם לא קיבל ואחרים עברו באיכות נמוכה. השילוב בין חוסר ההכרות של הסטודנט החרדי עם המסגרת האקדמית לבין העדר הכוונה ואבחון יצרו קושי²

לסיכום עקרי הממצאים, הרושם המתקבל מסדרת הראיונות הנוכחית הוא שחל שיפור רב בהיבטים שונים של מסלולי הלימוד האקדמאים לחרדים אשר נובעים מהגידול במספרם ומלקחים שנלמדו בעשור האחרון הן על-ידי הקרנות המסייעות למימון הלימודים והן במוסדות הלימוד עצמם. עם זאת, חלק מהחסמים אשר אפיינו את הגברים החרדים במסלולי הלימוד האקדמאים נותרו בעינם, בראש ובראשונה החסם הכלכלי והיעדר מעגלי תמיכה משמעותיים, אך גם חסמים הנוגעים להיעדר מידע מספק על מסלולי הלימוד התובעניים אותם הם מבקשים לצלוח.

² אחדים דיווחו על דחיפה אגרסיבית של יזמים ומגייסים ללימודים עם פערים במידע ובציפיות. יש להביא בחשבון כי חלק מן הסטודנטים שרואיינו היו בשנה השלישית ללימודים ובזמן שחלף, מראשית הלימודים, החלו הקרנות להישען על אבחונים על מנת להקטין נשירה ולהבטיח כי התלמיד ילמד תחום ומקצוע ההולם את כישוריו.

נקודת מפנה במערכת ההשכלה הגבוהה ובחברה החרדית

לפני 40 שנה, במהלך מלחמת יום הכיפורים, הופיע הספר "מי אתה הסטודנט הישראלי?", פרי עטן של רינה שפירא וחוה עזיוני הלוי. המחקר על סמך ניתוח עמדות סטודנטים באוניברסיטת ת"א חשף קונפורמיות גבוהה ואמון של התלמידים במסגרות האקדמיות, המקצועיות והפוליטיות. היתה זו השעה של פתיחה ראשונית של ההשכלה הגבוהה בפני יוצאי אסיה אפריקה במסגרת מה שהפך בתוך דור למהפכת ההשכלה הגבוהה בישראל. השאלה "מי אינו הסטודנט הישראלי?", לא נשאלה באותה עת. חלק מאותה קבוצה שנעדרה מן האוניברסיטאות והלימודים הגבוהים היו חרדים. בשנים הקרובות, ילמדו בצורות שונות, אלפי חרדים במסגרות אקדמיות מסוגים שונים, מונעים ממוטיבציות מגוונות, מרקע חברתי נבדל במצבי חיים רבים. חלק מן התשובה לשאלה מי אתה הסטודנט הישראלי? בדור הקרוב תהיה: "אני חרדי". תשובה זו תסמן שינוי עמוק בחברה החרדית אולם גם במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל.

קשה מאוד לנבא מהו ההיקף הפוטנציאלי של סטודנטים חרדים בזמן בין השמשות ובפרט את הקצב בו ירשמו גברים ללימודים אקדמיים. איכות התואר, הכרעות על משק הלימודים החרדי, מדיניות הממשלה בתחומי הביטחון הסוציאלי, איכות הקליטה והביקושים בשוק העבודה, מעמד האקדמיציה האקדמית ובעיקר הלכי רוח בציבור החרדי עשויים להשפיע באופן ניכר. מדיניות אגריסיבית, יומרנית וקולנית בתבנית אחת עלולה לעקב את המהלך ודווקא משק מעורב עם הקפדה על איכות הלימודים עשויה להגדיל את הפוטנציאל באופן ניכר. בטווח הארוך יושפע מאוד מספר הסטודנטים החרדים מתהליכי שינוי בחינוך החרדי לבנים בהתאמה לדגם שייבחר לחיזוק לימודי היסוד וקצב פתיחת מסלולים רחבים ללימוד שלא במסגרת ישיבה קטנה.

בחינה פשוטה של גודל שנתון חרדי במערכת החינוך החרדי והערכה של היקף החוגים הרלבנטיים אינה מספקת כלי טוב לאומדן ההיקפים שעשויים לפנות ללימודים גבוהים. המאמץ להגיע לאומדן קרוב, בתוך תהליכים דינאמיים, מחייב פילוח של קבוצות משנה. התבוננות על הקוטב השמרני של הירושלמערס, קהילות חסידיות גדולות ושמרניות, האליטה הליטאית הלמדנית המובהקת ותלמידי חכמים ספרדים בנוסח עדס אינם בחזקת חוג רלבנטי ללימודים אקדמיים בהיקפים רחבים.

יחד עם זאת, הקבוצות בשוליים שלהן ו"פורצי הגדר" בתוכם יכולים להיקלט בתכניות האיכותיות ביותר מתוך תהליכים שונים המשתקפים במוטיבציות של סטודנטים חרדים. בדיעבד, בתחום החינוך בלבד, יוכלו מי שנמנים במובהק על חוגים אלו ללמוד במסגרות ייעודיות. צורה אחרת של רכישת תארים אקדמיים והכשרה מקצועית עשויה להתפתח במסגרת הסכמים עם קהילות חסידיות גדולות ומבוססות כמו חסידות גור ובעלז אשר יכוונו את הבוגרים למסגרות תעסוקתיות מפותחות ומוגנות. ריבוי הסדרים מסוג זה עשוי לשנות את ההיקפים של סטודנטים חרדים כמו גם הכרעות רבות מצד המדינה.

פוטנציאל גדול יותר יש במרכז הפחות שמרני של החברה החרדית בקרב חסידים "רכים", משפחות בעלי בתים ליטאים עם חתנים בישיבות וחרדים ספרדים ותיקים אשר נמנים על חוגים עם שיעור השתתפות גבוה יחסית בשוק העבודה. בקבוצה זו תתקבל הכרעה האם לפנות ללימודים גבוהים מתוך צרכים גוברים של משק הבית, האופי המזמן של הלימודים במונחי רגישות תרבותית ורמת הלגיטימציה החברתית מצד הקבוצות השמרניות יותר. אוכלוסייה גדולה ומגוונת זו אינה מודרנית במובהק אולם חשה אי נחת סביב מסלול החיים החרדי של שני הדורות האחרונים.

החוגים בהם נמצא הפוטנציאל הראשון של התלמידים החרדים כולל את האנגלוסכסים, חלק מחסידי חב"ד, המנגנון במוסדות המזוהים עם החרדיות הספרדית בדרכו של הרב עובדיה יוסף, בעלי הון וגבירים, בעלי תשובה ומודרניים בהכרה וזהות. בתוך הקבוצה של בעלי תשובה הספרדים ישנה סלקציה מעמדית

פנימית כאשר הקבוצות החלשות ביותר של החרדיות הספרדית והמתחזקים אינם במעגל הפוטנציאלי של לימודים אקדמיים ומהווים מעין פרולטריון חרדי משולש מעמדית – כלכלית - חינוכית. במידה ובוחנים את השנתונים בגילאי 22-28, מתוך הנחה כי רוב הסטודנטים יגיעו לאחר לימודים בישיבה ובטרם מונה משק הבית יותר משלושה ילדים, מגיעים להיקפים של עשרות אלפי תלמידים פוטנציאליים. מתוך מספר זה יש להוציא את משקי הבית השמרניים במובהק בהם הגברים חסרים את התשתית הלימודית הנדרשת והשתתפות בשוק העבודה נעשית במסגרת המשק החרדי הפנימי. אם מוסיפים לקבוצה זו את הספרדים מן הפריפריה החרדית ניתן להעריך קבוצה זו, בהגדרה הרחבה ביותר בהיקף של 45% מכל שנתון חרדי. בתחום החינוך יש בקבוצה זו לגטימציה היסטורית ללימודים גבוהים בדחק לשם פרנסה בלבד.

הפוטנציאל העתידי של סטודנטים גברים נמצא בקבוצה של מעין זרם מרכזי חרדי השרוי במבוכה בין המודרניים לבין השמרניים. קבוצה זו מונה כ-35% משנתון חרדי ממוצע עם פריסה גיאוגרפית מורכבת בין פריפריה לבין מרכז ובין יישובים קטנים וערים גדולות. לא כל מי שנמנה על קבוצה מתאים ללימודים אקדמיים אולם המניעה שוב אינה השקפתית, תרבותית חברתית מובהקת.

הקבוצה המודרנית יותר, אשר מיוצגת בלימודים גבוהים, אינה הומוגנית וכוללת קבוצות אשר לימודים גבוהים אינם תופעה חדשה בתוכם. קבוצה זו, בהגדרה הרחבה ביותר של חרדיות, מונה, לפי הערכה כ-20% מכל שנתון. בטווח הארוך יהפכו לימודים אקדמיים נורמה בחוגים אלה ואחוז הסטודנטים יהיה דומה לזה של כלל הציבור ואולי אף יותר. ניתוח של כל הקבוצות לפי גדול שנתון משוער, בגיל 22-28, מוביל למסקנה כי הפוטנציאל של סטודנטים גברים חרדים, במסגרת משק הלימודים הגבוהים הקיים, יכול להגיע להיקף של 8000 תלמידים בחמש השנים הקרובות. גיוסם אינו מהלך של יצירת היצע וביקוש אלא מהלך מורכב הדורש מיומנות ורגישות תרבותית.

בפרפסקטיבה ארוכה יותר ישפיעו גדולי הדור על החברה החרדית, שוק העבודה, החברה הישראלית ועולם ההשכלה הגבוהה בהיבטים מגוונים. המיצוב של הלימודים במחזור החיים של חלק מן החרדים ישתנה ויש להניח כי יהפוך מובן מאליו, בקבוצות רחבות. עבור הנחשונים והסטודנטים החרדים הלומדים כיום במוסדות להשכלה גבוהה, להבדיל, זהו צעד מורכב המחייב מערכת עדינה של שיקולים. ניצנים של הקושי, בהתאמה של מבנה מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל לדמוגרפיה החדשה, מופיעים במתחים סביב הקמת קמפוסים נפרדים עם התאמות תרבותיות לציבור החרדי ובשאיפה של עשרות מוסדות ללימודים גבוהים לפתוח תכניות לסטודנטים חרדים.

בהקשר של מדיניות השכלה גבוהה נותרו שתי שאלות גדולות פתוחות גם לאחר כמעט עשור של לימודים גבוהים חרדים בהיקפים גדולים ובהקשר מדיניות ממשלתית מעודדת. השאלה האחת נוגעת בסוגייה של חציית נקודת האל חזור במונחי השתלבות החרדים כאשר מצטייר הרושם כי המהלך של רכישת תעודה אקדמית במגזר החרדי בלתי הפיכה. השאלה השנייה כרוכה במבנה של משק הלימודים הגבוהים החרדי במונחים מוסדיים כאשר נראה כי ייווצר דגם של מערכת מעורבת עם ריבוי מסלולים ותכניות.

המגמה של לימודים גבוהים בקרב גברים חרדים, בהיבט פנים חרדי, התרחבה מאוד ושוב אינה תופעה זניחה. יחד עם זאת, הלימודים הגבוהים אינם מקובלים עדיין בקרב הזרם המרכזי של האליטה הלמדנית הליטאית ואפילו הספרדית – שמרנית. בתנאים אלה קשה לצפות את ההשפעות של הלימוד האקדמי על המשפחה החרדית, הקהילה ועולם התורה. כך, ניתן לתהות מה יהיה אופי המפגש בין "בעלי בתים", בוגרי משפטים לבין הרב השכונתי בחבורה וכיצד יושפעו הרב והעובד הסוציאלי החרדי מן הידע המקצועי שיביא עמו האקדמאי. אפשר גם לשאול האם תיווצר בטווח הארוך, קבוצה מודרנית בתוך המעגל הקהילתי חרדי או שיתגבש מעמד בינוני חרדי חדש המנותק במידה רבה מן הקבוצות השמרניות יותר. התשובה לשאלות

אלו תיענה לא רק מתוך הלימודים האקדמיים אלא גם בהקשר תהליכים במערכת החינוך החרדית, העדפות מגורים, אופי התעסוקה של החרדים האקדמאים ועמדות השמרנים.

אחד המאפיינים מבחינת השיח על לימודים אקדמיים של חרדים בקרב גדולי התורה ומעצבי המדיניות הממשלתית קשורה בניתוק מן ההיסטוריה היהודית. מלבד ההימנעות משימוש במושג "משכילי" ו"השכלה", אשר גם היא נשחקת, אין כל זכר בראיונות עם התלמידים לעימותים ההרואיים סביב הגימנזיסט והסטודנט בחברה היהודית. בהשקפה החרדית הקלאסית שיקפו דמויות אלו את האיום הגדול ביותר על החברה המסורתית ואת התקוות של המהפכנים והמחדשים. במשך עשרות שנים בין מחצית המאה ה-19 לבין השואה הפכה החברה היהודית בדמויות כמו ברדצ'ביסקי אשר יצא את ישיבת וולוז'ין על מנת לקבל דוקטורט באתיקה ואסתטיקה באוניברסיטה ברוך או בנו של הרב ישראל סלנטר, מייסד תנועת המוסר שבנו יום טוב ליפקין קיבל דוקטורט בווינה והפך איש מדע. בעיתון המגיד היללו המשכילים את דמות בן המנהיג של תנועת המוסר שיצא ללמוד באוניברסיטה:

"האברך הזה המשכיל המפואר הנו בנו של הרב הגאון הגדול והמפורסם בשער בת רבים, מו"ה ישראל סאלאנטער נ"י מקאוונה... ותפארת הוא גם לאביו הצדיק הגאון נ"י אשר לא יפריע את בנו להקשיב לקח בהאוניוורסיטאט למען תהיינה תורה וחכמה לאחדים בידי בנו לתפארת בני עמנו".

ר' ישראל הגיב במכתב לעיתון בו הכריז: "נמצאתי מחויב להודיע בשער קבל עם כי לא בי התפארת אשר פלטה הקולמוס בדבר בני, ונהפוך הוא, למורת רוח לפני הדבר מאוד ולבי עליו דווי על דרכו באשר חפץ בני לסול בה".

המושגים אקסטריני, שומע חופשי וקורסי הכנה לבחינות הם חלק ממורשת יוצאי הישיבה אשר למדו בסתר גרמנית וקונטרסים אסורים נשרו ממעליהם. ביוגרפיות דומות, במאה העשרים, סימלו דמויות כמו בן ציון דינור, בוגר טלז' וסלובודקה, אשר למד בברן וברלין או יעקב כץ, מייסד חקר האורתודוקסיה, אשר נטש את ערש לידתה של האורתודוקסיה ההונגרית, בישיבת פרשבורג, לטובת לימודי סוציולוגיה חדשניים בפרנקפורט.

הדגם האלטרנטיבי להתנגדות המזרח אירופית ללימודים אוניברסיטאיים צמח בגרמניה במסגרת הגישות הניאו אורתודוקסיות עם אידאל ה"רב דוקטור". ניתן היה לצפות כי בחברה אשר מייחסים לה זכרון היסטורי מפותח יעלה מחדש האתוס של "תורה עם דרך ארץ" אולם בכל הראיונות וסקירת העיתונות היו רק קומץ התייחסויות צנוע להקבלה פוטנציאלית בין התסיסה בחברה היהודית המאה ה-19 לבין יציאת חרדים ללימודים גבוהים במדינת ישראל. יתכן כי הדברים מתיישבים עם הדברים שנאמרו בראיון על ידי רב חרדי, בעל מודעות היסטורית, בפתח ביתו הגרי"ש אלישיב, ולפיהם "האוניברסיטה אינה אותה אוניברסיטה והחרדים אינם אותם חרדים". שלא במפתיע ידע אותו רב מלומד לצטט את הרקליטוס הנביא האפל מאיפסוס.

בזכרון של גדולי התורה במדינת ישראל, ילידי ראשית המאה העשרים, עוררה האוניברסיטה חרדה עצומה. הרב שך יצא כנגד "מזימת" הקמתה של ישיבה יוניברסיטי בארץ ונעזר במשל האמבטיה הרותחת של רש"י על עמלק כדי לטעון כי כאשר הפחד הפסיכולוגי להיכנס אל האוניברסיטה ייעלם יינטשו המוני תלמידי חכמים את ספסלי הישיבה. הרב קנייבסקי הזהיר תלמידי חכמים בקורסים המחייבים הכשרה לתחומי החינוך ופסיכולוגיה מפני ספרות בלתי כשרה ואפיקורסית. במסגרת זו, אף הורה להימנע מהשתתפות בלימודים הכרוכים בחובת קריאה כזו גם במחיר פרנסה.

אפילו האמבוולנטיות החרדית כלפי הצטיינות בלימודים והגאווה הסמויה על הישגי יהודים במדע נעלמה. חוקרי החברה היהודית נטו לקשור את תרבות הלמדנות הישיבתית עם ההישגים הגדולים של היהודים בעולם המדע והרוח ומנגד לחפש את ההשפעות של ההשכלה והעולם האקדמי על דפוסי הלמידה הישיבתית אולם החיבור וההקשר ההיסטורי שוב אינם קיימים. ניסיון לדובב סטודנטים חרדים להתבונן

בפרספקטיבה זו נתקל באי ההכרות עם ההיסטוריה היהודית. חיפוש אחר השראה דומה אצל מעצבי מערכת ההשכלה הגבוהה, בכיוון זה, נתקלו בבורות מפתיעה או בעייפות תוצר המיסוד של קליטת חרדים ומצבה הכולל של מערכת ההשכלה הגבוהה. יתכן כי הניטרליזציה של האוניברסיטה כמוסד אינטלקטואלי – זהותי, בעיני רבים מן הישראלים בכל הקבוצות, תורמת לפתיחות החרדית כלפי לימודים גבוהים. ממשלות ישראל השונות משקיעות בלימודים גבוהים חרדים מאות מיליוני שקלים באפיקים שונים. השקעה נדיבה זו נובעת מתפיסה לפיה שיעור ההשתתפות של גברים חרדים בשוק העבודה מהווה איום אסטרטגי על כלכלת ישראל. החסמים לכניסה בשוק העבודה, בפני ציבור זה, מוגדרים במונחים של הון אנושי ואקרידיטציה כמו גם בהקשר "מלכודת עוני" או הערך החליפי של פרנסה במסגרת חברת הלומדים והכנסות בלתי פורמאליות. השאיפה של הממשלה לכוון את החרדים ללימודים גבוהים פוגשת משקי בית חרדים מהוססים ומנהיגות אמביוולנטית. לפיכך, הקריאה החרדית של תהליך הכניסה ללימודים גבוהים יכולה לסייע בקביעת מדיניות.

צורת הארגון של הלימודים הגבוהים עבור הציבור החרדי מקפלת בתוכה דילמות רבות הנוגעות לאופיו המוסדי של המשק האקדמי. ההכרעה בין לימוד במוסדות כלליים לבין רכישת התארים במסגרות רגישות תרבות יכולה להיענות בריבוי צורות באופן שיענו על צרכים אקדמיים, תנאים חברתיים ותעסוקתיים מגוונים. יתכן כי צריך לפתח משק אקדמי מעורב, במונחי טיב המוסדות, וצורת הלימוד של קבוצות משנה בחברה החרדית. כך או כך, תהיה זו סוגיה פוליטית, כלכלית וערכית טעונה המוסיפה ממד למדיניות ההשכלה הגבוהה בישראל.

מתודולוגיה ומבנה המסמך

המחקר של הלימודים הגבוהים נמצא בראשיתו ומכוון בעיקר לזיהוי חסמים, בדיקת העדפות, בחינת האפקטיביות של התכניות וההתערבויות של המדינה בציר לימודים גבוהים – עבודה. הממדים הסובייקטיביים, הדילמות החברתיות של משק הבית, דפוסי קבלת החלטות ביחס ללימודים טרם נחקרו. מחקר גישוש זה, על סמך קבוצות מיקוד וראיונות אישיים פתוחים למחצה, עשוי לאשש ולהאיר את מחקרי המדיניות החלוציים בתחום. מסיבה זו, ביקשו תבת ומנהל מחקר וכלכלה במשרד הכלכלה לערוך קבוצות מיקוד של סטודנטים חרדים, מקבלי מלגת תוכנית חרדים לעתידם במספר מוסדות לימוד בכמה תחומי דעת.

המתודולוגיה של מחקר זה התבססה על 8 קבוצות מיקוד קטנות בהיקף של 6-10 משתתפים, בתוספת ל-30 ראיונות פרטניים ופגישות עם צוותי אדמיניסטרציה והוראה במכללות. שיטה זו כוונה לתיאור גדוש "למטה" של המפגש עם האקדמיה במהלך הלימודים לקראת סיומם או מיד לאחר קבלת התואר. הממצאים המרכזיים נוגעים בעושר של מוטיבציות, מצבי חיים ועמדות ביחס ללימודים אקדמיים החורגים מן הדגמים המאפיינים סטודנטים שאינם חרדים בארץ ובעולם.

הסטודנטים בקבוצות המיקוד ובראיונות למדו במכללות המעניקות שירותים לציבור החרדי בתוכן מכון לב, מכון לנדר, מכללת ירושלים בית וגן, המכללה בקרית אונו, מכללה אקדמית צפת, מכללה חרדית ירושלים, מכללה בני ברק החרדית, האוניברסיטה הפתוחה, אוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה העברית.

התלמידים בקבוצות המיקוד למדו במקצועות ניהול ושווק, מנהל עסקים, כלכלה וניהול, מדעי המחשב, הנדסת מחשבים, פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית, חינוך ראיית חשבון ומשפטים. הסטודנטים חולקו למה שכונה "שולחנות" ובתוכם שולחן ההנדסה והמחשבים, שולחן מקצועות השיפור האנושי, שולחן המקצועות הפרופסיות המתווכות (משפט וראיית חשבון), שולחן כלכלה, מנהל עסקים והניהול. העיקרון המארגן נגע בציפיות התעסוקתיות של הלומדים כמי שבאו לרכוש מקצוע במוצהר.

המחקר הראשוני של תחום הלימודים הגבוהים לחרדים התמקד באופיים של המוסדות האקדמיים וההבדלים ביניהם ולפיכך לא נעשתה השוואה בין הגופים השונים אף שיש שונות באתוס הלימודי ובהשקפה. המאפיינים הדמוגרפיים של מקבלי מלגות חרדים לעתידם נבדקו בעבודות וסקרים שונים כאשר מאפייני המשתתפים בקבוצות המיקוד היו דומות עם הטיה קלה לסטודנטים ספרדים וכאלו המתגוררים במטרופוליטניים של בני ברק וירושלים. בקבוצות המיקוד היו פחות תלמידים מרקע חסידי אולם במהלך ראיונות אישיים הודגשה קבוצה זו.

המתודולוגיה של המחקר כוונה לחשוף תמונה עשירה המציגה את התפיסות החברתיות, המוטיבציות של גברים חרדים והקשיים אותם הם חווים במסגרת ראיונות אינטימיים וכחלק מקבוצת דיון. שלא במפתיע, התחזית של מזמיני המחקר, לפיה תיחשף תמונה מורכבת יותר מאשר בסקרים טלפוניים או שאלונים סגורים התממשה. הסטודנט החרדי נחשף כביקורת, חשוף יותר, פחות שבע רצון ומוטרד מאוד ומפוכח מעתידו בשוק העבודה. התלמידים כמי שניצבים על התפר של החרדים המודרניים או המעמד הבינוני החרדי החדש היו מאוד מיומנים בפענוח הזרמים החברתיים בקרב החרדיים.

התובנות שלהם ביחס למשמעות של היציאה ללימודים, הקריאה שלהם את החוזה האקדמי בין המוסד לבין התלמיד והניתוח של המודל הכלכלי של יציאה ללימודים היו יותר עשירות ממה שניתן היה לשער. המבנה של עבודה זו, נשען על נרטיב שחזר מצד המרואיינים והמשתתפים ללא קשר לשונות במוסד ובמקצוע. כך, התמקדו הסטודנטים בזהותם, במוטיבציות, בניסיון הקודם בעבודה בלתי פורמאלית, בתגובה החברתית, בקושי הכלכלי ובבחירה של מקצוע ולימודים.

שונות בזהות

הזהות של הסטודנטים החרדים שהשתתפו בקבוצות המיקוד יכולה להיות מוגדרת במונחי חמש קבוצות לפי זרם משנה ורקע לימודי ישיבתי.

הקבוצה הראשונה - חרדים ספרדים: החרדים הספרדים מחזיקים בעמדה אוהדת כלפי לימודים גבוהים על רקע התפיסה לפיה תואר אקדמי מעניק סטטוס, הזדמנויות ומיומנויות תעסוקתיות. חלק מן הספרדים נמנים על הדור השני להתחזקות ולתשובה אשר משתקפת בו השאיפה למוביליות חברתית המאפיינת את כלל עולי אסיה אפריקה בחברה הישראלית. בהקשר הזהות החרדית של הספרדים הרי שחלקם פחות מושקעים, מלכתחילה, בדגם של חברת הלומדים ולפיכך אינם אוחזים בעמדות המאורגנות סביב בלעדיות לימוד התורה בקרב גברים חרדיים.

הקבוצה השנייה - בעלי תשובה, אנגלו סכסים וחרדים מודרנים: מי שנמנה על קבוצה זו נהנה, מיתרון יחסי. היתרון נובע מרקע אקדמי בהקשרים לימודיים כיוון שהנמנים על קבוצה זו אינם שותפים לאתוס המסתגר של קבוצות אחרות בחברה החרדית. כך, הספריה במשקי הבית, השליטה בשפה זרה, הלגיטימציה מצד בעלי השכלה אקדמית ומקצועות פרופסיונליים במשפחה הופכים את הלימודים האקדמיים אפשרות לגיטימית לצד הבחירה בלימודי קודש או שילוב ביניהם. קבוצה זו מתאפיינת במעבר חלק, בהשוואה לאחרות, לתוך המסגרת האקדמית הן מבחינת התמיכה החברתית והן בהקשר האוריינות והלימודים. בקצה של המצטיינים, מקרב קבוצה זו, עומדים יוצאי הישיבות התיכוניות החרדיות האליטיסטיות אשר יש לשקול את מידת התאמתן לדגם המתגבש של סטודנט חרדי מסטייע³. בתוך קבוצה זו נכללים בעלי תשובה אשר מציבים דילמה מורכבת מבחינת זכאותם לתמיכה. חלקם למד בגיל צעיר במסגרות ממלכתיות אולם חזר בתשובה וקיבל את חינוכו במסגרות חרדיות. אחרים חזרו בתשובה בבגרותם אולם רצו לרכוש תואר לאחר מספר שנים בחברה החרדית. מבחינה כלכלית מצבם זהה לזה של החרדים אולם מבחינת ההשכלה חלקם אינם נבדלים מגבר לא חרדי שדחה לימודיו לשלבים מאוחרים יותר בחייו. קבוצה זו, ברובה, אינה נכנסת למסגרת של מי שלא ניתנה לו הזדמנות לרכוש השכלה רלבנטית לשוק העבודה במקצועות החול ולפיכך אינם בעדיפות ראשונה למימון ממשלתי.

הקבוצה השלישית – "חסידים נסתרים": קבוצה זו מונה את מי שהגיע ממסגרות חסידיות אשר מגלות חשדנות כלפי הלימודים האקדמיים. חלק מאותם סטודנטים מסתירים מן המעגלים החברתיים הרחבים והמוסדיים אליהם משתייך משק הבית את הלמידה במסגרת אקדמית. לעיתים יקבל אותו סטודנט חרדי אישור, בדיעבד או במשתמע, אולם לא יזכה להכרה. מערכת החינוך אשר אותו חסיד צמח מקרבה אינה מכוונת להקניית אוריינות המסייעת בלימודים אקדמיים או לתרבות למידה מהסוג של חברת הלומדים אלא מהווים בדרך כלל מוסדות ישיבתיים המכוונים לשמר ולקיים את הזהות החסידית. בקבוצה זו נכללים אף הירושעלמרים וקבוצות נבדלות אחרות בהם הפניה ללימודים אקדמיים מהוות חריגה חריפה מנורמות הקהילה.

הקבוצה הרביעית - "הליטאים": קבוצה זו, מושקעת מחד גיסא בצורה העמוקה ביותר בדגם "חברת הלומדים" אולם נושאת, מאידך גיסא, את המוטיבציות, תרבות למידה והצטיינות המשרתים אותם במהלך הלימודים. הקבוצה הליטאית בקרב הסטודנטים היא זו אשר מנסחת גם את דגם החרדיות

³ יש להדגיש כי מרבית הנמנים על קבוצה זו לא קבלו סיוע כלכלי ומלגות באמצעות תוכנית 'חרדים לעתידים'

החדשה ומקנה לגיטימציה לקבוצות אחרות. האתוס הסמוי בקבוצה הליטאית מניח כי לאחר ירידת הסטטוס הכרוך בעזיבת הישיבה ניתן, בדיעבד, לשקם חלק מן המעמד באמצעות הצטיינות בלימודים ובמקצועות יוקרתיים. חלק מן הליטאים הללו נמנים על קבוצת משנה "עצמאית" הקובעת בביטחון מסלול אלטרנטיבי ללימוד תורה. קבוצה אחרת מתאפיינת בתהיות וביקורת על החברה החרדית בחזקת "תועים בדרכי העולם" ברוח הגימנזיסט של הסחף באירופה של ראשית המאה הקודמת.

הקבוצה החמישית – החרד"לים: קבוצה זו משקפת את האגף השמרני והמתבדל מן הזרם המרכזי של הציונות הדתית. הסטודנט החרד"לי מחזיק לרוב בתעודת בגרות ופעמים רבות הוא בוגר של מה שמכונה ישיבות הקו של הציונות הדתית. הבחירה של קבוצה זו במסלולים החרדים נובעת משילוב בין שיקולים תועלתניים כמו מלגה וסף קבלה נמוך לבין העדפות של סביבה תרבותית. ההזדמנויות שנוצרו עבור החרדלים הן גם תוצר השאיפה של יזמים חרדים לגייס מספרים גדולים של תלמידים על מנת להגיע למכסות שיאפשרו פתיחת מגמות וכיתות. הקשר בין חלק ממנהלי המוסדות לקבוצות חרדליות וזהות מורים ומנהלים במוסדות אלו האיץ מגמה זו. עם הקמת המח"רים יש מגמה ברורה להחריג תלמידים אלו ממסגרת ההגדרה המוסדית של סטודנטים חרדים. למרות שקבוצה זו נסקרה במחקר הנוכחי, יש לציין כי לא הנמנים עליה לא נמנו על מקבלי התמיכות במסגרת תוכנית 'חרדים לעתידם'

שתי קבוצות לא נכללות במסגרת קבוצות המיקוד שנערכו לפי מקצועות לימוד. האחת נוגעת באלו הלומדים תארים בחינוך. בתחום החינוך בנתה המדינה במהלך השנים מערך של תארים "אקוויולנטיים" אשר מאוחר יותר עברו, בחלקם, תהליך אקדמיזציה חלקית במכללות חרדיות, ציוניות דתיות ואפילו כלליות. רכישת תואר בצורה זו, מתוך העבודה, נתפסת אצל הגברים כאמצעי קידום או הסבה ופחות כיציאה ללימודים. כמעט כל החוגים, שאינם שמרניים במובהק, מיוצגים במסגרת לימודים זו. קבוצה שנייה, מצומצמת, קשורה בבוגרי תכניות ניהול חינוכי אשר גם אליהן יוצאים מתוך העבודה בלגיטימציה גבוהה על מנת לעמוד בקריטריונים לקידום או תפקיד.

סטודנטים לתואר בחינוך לומדים במסגרת מכללת ירושלים בית וגן ומעט במוסדות של הציונות הדתית עם נטייה חרד"לית ובתוכם אלקנה, הרצוג, בית ברל ומכון ליפשיץ. מכללת ירושלים בנתה תכנית ייחודית ללימודי קודש משולבים בתואר B.ed אשר קולטת עובדים בממסד של מערכת החינוך החרדי ובעיקר ברשתות החינוכיות. הסטודנט הלומד חינוך, מגיע מתוך שוק העבודה הציבורי, ונמצא במצב כלכלי טוב יותר, בגיל מעט מבוגר יותר ולימודיו אינם מהווים מפנה משמעותי בחייו או מעמדו החברתי. לפיכך, בכל מדינות לימודים גבוהים, יש לבדל את שדה לימודי החינוך לשדה התפתחות המקצועית. יתר על כן, בראיונות ובקבוצות המיקוד עלה באופן ברור כי התכניות המעבירות את כוח ההוראה החרדי מתואר אקוויולנטי ל-B.ed ובעצם ממורה מוסמך בכיר לתואר אקדמי בשנה אינן באיכות משביעת רצון. חלק מן הלימודים נעשים בקורסים מתוקשבים באיכות נמוכה ובאחרים חסרה מאסה קריטית של קורסים מאורגנים בהיגיון פדגוגי עקבי. הסטודנטים החרדים, בחלק מן המכללות הללו, חשו כי המכללות תופסות את הסטודנט החרדי כאמצעי לקבלת משאבים המעניקות שירותים באיכות נמוכה.

מוטיבציות פניה ללימודים אקדמיים בקרב האוכלוסייה החרדית

המוטיבציות של הסטודנטים החרדים מגוונות מאד. המאפיין המובהק בכל הקבוצות הוא החיפוש אחר אקדמיטציה לקראת השתלבות בשוק העבודה. יחד עם זאת בולטת השאיפה לרכישת מקצועות ומיומנויות בתחום הלימודים. ההגדרה של הסטודנטים לרכישת מקצוענות נוגעת לרוב במיומנות מוגבלות באוריינטציה המכונה על ידם "תאכלעס". קרי, הצמדות לדרישות הפורמאליות של התפקיד וצמצום הלמידה למה שעשוי לשרת אותם במילוי התפקיד במונחים בסיסיים. היבטים רפלקטיביים, עמידה על הקשרים בין תחומיים, הכרות עם האבולוציה של תחום הדעת עניינו אותם פחות. על השאלה הנוגעת למידת הנכונות לחקירה עמוקה של תחום הדעת הנלמד התקבלו שלוש תשובות. האחת נוגעת בשמירה של תחושת ה"גישמאק", כטעם הלמידה המעורב רגשית, באופן בלעדי לעיסוק בתורה. השנייה נוגעת לקושי בהסתגלות לדפוס החשיבה האקדמית ובאמירות חוזרות לפיהן אין סיבה ללמוד בכיתה ולשלם תמורת מה שאפשר, בעיני אותם סטודנטים, לקרוא בבית. השלישית נוגעת במחזור החיים של סטודנט חרדי שאינו מותיר שוליים לאב עובד עם ילדים וקשיי פרנסה פניות ללמידה רחבה.

בתחילת העשור הקודם, כאשר התכניות לסטודנטים חרדיים היו בראשיתן, שלטה במשרד העבודה והרווחה, דאז, תפיסה לפיה הגבר החרדי מתאפיין בציפיות גבוהות בשוק העבודה. ההנחה היתה כי "מלכודת הסטטוס" מחייבת תעסוקה עם מעמד גבוה. בקבוצות המיקוד במסגרת עבודה זו, התברר כי הסטודנטים מפוכחים ביחס להזדמנויות התעסוקתיות העומדות בפניהם והתחרות החרפה בשוק העבודה. חלק מן התלמידים רוכשים תובנה זו תוך כדי הלימודים אולם רבים כבר מגיעים עמה. רוב השיחות בין הסטודנטים בהפסקות השונות של הלימודים ובדרך למכללה נסובים על תעסוקה בניגוד למקבילה בחברה הכללית.

הכניסה למסלול האקדמי, אצל החלק הארי של הסטודנטים, נבעה מתחושה לפיה הלימודים בישיבה אינם מציעים תוחלת כאשר אי הנחת מלימוד תורה בלבד החרף במהלך הזמן. למעלה מ-90% מן התלמידים התפרנסו מעבודה חלקית לא מדווחת או בהסדרים בלתי פורמאליים מגוונים. לחץ בהיבטים כלכליים, על רקע צריכה גוברת, דחף אותם לחיפוש אפיקים להכנסה יציבה אשר יש בה גם מעמד גבוה. אולם ככלל השאיפות של הסטודנטים החרדים מכוונים ליעדים ריאליים של פרנסה מכניסה בסטטוס של ערכי מעמד בינוני.

דימוי רומנטי עשוי היה להניח כי הסטודנט החרדי יהיה מוכן לתנאי העסקה חלקית או עבודה קשה ובלתי מתגמלת בחזקת "פשוט נבלות בשוק ואל תצטרך לבריות". אולם הסטודנט החרדי אינו מוכן לעבודה אשר נתפסת בעיניו כבלתי מתגמלת אלא לזמן קצר, במידה ויש פרספקטיבה עתידית. הבחירה בלימודים אקדמיים קשורה גם באימוץ נורמה כלל ישראלית של הסתייגות מעבודת כפיים. בניגוד לקבוצות חסידיות וספרדיות שפונות להכשרה מקצועית או למסלולים הפחות יוקרתיים בשירות הצבאי – תעסוקתי (שח"ר), הרי, שאין בקרב הסטודנטים שרואיניו מי שעבדו בעבודות כפיים או אפילו במסחר זעיר במסגרת בלתי פורמאלית. החוויה הסטודנטית הכללית של מלצרות או עבודת בטחון בתוך מורטוריום גילאי לא רלבנטית לתלמיד החרדי.

רבים מן המרוויינים, אשר נקלטו בעבודה, לאחר הלימודים, או אלו המתפרנסים במהלכם דיווח על אכזבה כפולה. אכזבה זו נגעה במידת ההתאמה בין הלימוד לבין הפרקטיקה הנדרשת בעבודה ומבחינת רמת השכר וקצב הקידום. במצבים בהם הקבלה לעבודה לוותה בקשיים, בעיקר בתחומי מנהל עסקים ומשפטים, מפח הנפש היה גדול במיוחד. תפיסת הקשר בין העבודה לבין ההכשרה האקדמית, אצל חרדים שרואיניו, טכנית מאוד ומלווה בציפייה לקידום מהיר. יחד עם זאת, ניכר כי המידע הכללי על שוק העבודה מבוסס יחסית למדווח במחקרים וסקרים קודמים. המקורות המגוונים של התלמידים כוללים בני

משפחה, חברים, מידע ברשת כמו גם פרסומים פורמאליים של הממשלה. האכזבה המדווחת כרוכה יותר בפערים הנוגעים בדימוי עצמי וכישורים והם פחות תוצר של העדר מידע בחברה החרדית על אופיו של שוק העבודה.

סדרת מוטיבציות אחרת, שאיננה קשורה לפרנסה והתמקצעות בלבד, נוגעת במקצועות השיפור האנושי. הרוב המכריע בקרב הסטודנטים הנרשמים למקצועות אלו פעילים בשדה החברתי ועוברים תהליך פרסונליזציה מתוך עבודה. המוטיבציה של סטודנטים אלו חורגת מזו של שאר התלמידים עקב השאיפה לשיפור המיומנויות להתמודדות עם בעיות חברתיות המצטרפות לצורך באקרדיטציה ופרנסה קבועה. הלימודים בחינוך, ייעוץ ועבודה סוציאלית מתוארים כחוויה של הכללה על תובנות שנרכשו מתוך תצפית, כמו גם אימוץ שפה וגישות מקצועיות. חלק מן הסטודנטים במקצועות אלו זכו לעידוד והבטחות לפרנסה במקומות בהם התנדבו או עבדו. באופן פרדוקסאלי, בהקשר הקושי של מקצועות השיפור האנושי בכלל העובדים בשוק, דיווחו תלמידי העבודה הסוציאלית על שביעות הרצון הגבוהה ביותר מן השכר, הקליטה בעבודה והקשר בין הלימודים לבין העבודה בתחום.

ככלל היו תלמידי הפסיכולוגיה והעבודה הסוציאלית הביקורתיים ביותר כלפי החברה החרדית ויחד עם זאת בטוחים מאוד בזהותם החרדית. ניתן בזהירות להציע השערה לפיה לימודי העבודה הסוציאלית והפסיכולוגיה הם המקצועות בהם נעשית מתוך החוויה האקדמית התמורה האינטלקטואלית המשמעותית ביותר.

הקבוצה הליטאית, והספרדים יוצאי הישיבות הליטאיות, למדו מתוך שאיפות לתעסוקה אולם בהיבטים של ההתנהלות האקדמית התאפיינו גם בתפיסה משווה של הלימודים בישיבה הליטאית עם הלימודים האקדמיים. עבור הסטודנט הליטאי, חלק מן המוטיבציה נקשר בדימוי העצמי של תלמיד חכם אשר "יודע ללמוד", במשולב עם הגילוי של תחומי דעת חדשים. השאלה האם מדובר באותה איכות של לימודים באוניברסיטאות לציבור הכללי העסיקה קבוצה זו. ההתבוננות על הלימודים בהשוואה ללימוד הישיבתי, והפזילה ללימודים הכלליים באוניברסיטה היו חלק ממעבר של הסטודנט שיצא מגדרי המעמד של תלמיד חכם לתוך התפקיד של איש מקצוע בשוק העבודה או בעל תואר אקדמי. אצל חלק מן הסטודנטים הליטאים ניכר הקושי להתמודד עם המתח בין הדימוי העצמי של "שפיץ בישיבה" לבין הגילוי כי כאן "הידע שלי לא רלבנטי". שיפוט חמור זה לווה לרוב בעמדות מאוד ביקורתיות כלפי החברה החרדית בכלל. הסטודנטים בתכנית של האוניברסיטה העברית התאפיינו ברפלקטיביות גדולה במיוחד שנבעה גם מן הסלקציה שלהם כיוזמים ו"שליחי ציבור".

המאפיין של צרכי פרנסה, בשילוב תהיות על זהות, מלווה את הכניסה הגוברת של גברים חרדים מן האליטות ללימודים גבוהים כפי שנלמד עוד מההתנסות קודמת של האוניברסיטה הפתוחה וקרן קמח. אלו הלומדים בתכניות המיוחדות של האוניברסיטה העברית ובלמודי משפטים מתארים את המניעים במונחים של פרנסה, אך מדווחים יותר מאחרים על החוויה האינטלקטואלית בלימוד.

קבוצה קטנה בקרב הסטודנטים החרדיים מגיעים ללימודים בעיצומו של מעבר זהותי מובהק במהלכו הם מחפשים תשובות לתהיות רוחניות וזהותיות. באופן טבעי תלמידים אלו נמצאים במצבים לא בהירים ביחס למעמדם בקהילה ובמשפחה. יש בהם דמיון לגימנזיסט ההיסטורי, יוצא הישיבה, התועה בדרכי החיים. חלק מתלמידים אלו, הצטרפו לתכנית הראשונה של האוניברסיטה הפתוחה ומאוחר יותר החליפו מוסדות ומקצועות לימוד בחיפוש אחר תחום שיענה על ריבוי הצרכים התעסוקתיים, המעמדיים והזהותיים של קבוצה זו. בתוך הקבוצה הקטנה הזו היו גם תלמידים אשר במעמדם האישי היו רווקים, גרושים ומי שלא השתלבו במחזור החיים החרדי מסיבות אחרות.

מיעוט מתוך הסטודנטים ענו על הדימוי הרומנטי של התלמיד חכם המעתיק את העיון בגמרא לחקירה פילוסופית מוסרית עמוקה. קבוצה נדירה זו עומדת בלב החששות של הרבנים וגדולי התורה כמו גם

בציפיות של חלק מן המנהיגות האקדמית שאינה טכנוקרטית במובהק. בפועל יש בהם את הפוטנציאל להפוך גרסה חרדית של "הסטודנט הנצחי" או מי שיהפכו לאחר רכישת התארים פרולטריון אקדמי המתפרנס בשולי העולם האקדמי התחרותי כפי שעולה מן הביוגרפיות של כמה מחלוצי הלימודים לפני למעלה מעשור.

בקוטב השני, הפחות השקפתי, ניכר כי אצל רבים מן הסטודנטים החרדיים נתפסת היציאה ללימודים גם ככורח תוצר המפגש עם הדרישות של המדינה. בתוך האמביוולנטיות הגדולה ביחס לאקדמיה עלתה האבחנה "בינינו" החרדים לבין "המדינה". בהקשר זה היציאה ללימודים תוארה כהיענות ללחצים שהמדינה מפעילה, לכאורה, בהיבט הכלכלי ובשוק העבודה. לפי גישה זו, אם הלימודים הם המנוף או המסלול להשגת יעדים של פרנסה ותעסוקה יציבה וקבועה יש לפעול בתוך אותה מסגרת כהכרח בל יגונה. לסוג התבוננות זו, נלוו לרוב חיפוש אחר קיצורי דרך ובחירה מכוונת בתכניות ומקצועות שנתפסו קלים יותר. כך, למשל, סיפר תלמיד על הלבטים בין ללמוד "ברצינות" פסיכולוגיה או "להוציא תואר" B.ed בלימודי קודש בחינוך במכללה ללא מאמץ. באחת מקבוצות המיקוד התעורר ויכוח ער על סיכומי שיעור והעתקת עבודות בדומה לשיח בנושא זה בקרב קבוצות סטודנטים אחרות. בשולי הוויכוח היו גם מי שציינו את חילול השם שיש בסטודנטים חרדים שאינם מקפידים על הנורמות הגבוהות ביותר בלימודים. הסטודנט החרדי מגיע ללימודים מהקשר נבדל לחלוטין מזה של המקבילה בחברה הכללית כאשר הלימודים האקדמיים מהווים חריגה ממסלול מקובל. לפיכך, יש ממד של הכרעה ומפנה בעצם ההחלטה ללמוד באקדמיה. בתנאים אלו השיקולים והמוטיבציות של תלמיד חרדי במהלך הלימודים יהיו שונות מאלו של כל קבוצה אחרת. הגורם המבחין הבולט ביותר כרוך בהבדל בין הלימודים הגבוהים כחלק ממעבר טבעי לתוך בגרות לאחר שירות צבאי, בטרם התבססות, לבין הכרעה מורכבת בתנאי לחץ. כל מחשבה על לימודים של חרדים במסגרות משולבות חייב להביא הבדלים אלה בחשבון.

הניסיון בעבודה והלימודים

הדיווח החוזר של סטודנטים חרדים על השתתפות בשוק העבודה מגיע בקבוצות המיקוד להיקפים גבוהים יותר מאשר הדיווח בסקרים הטלפוניים שנעשו על ידי משרד הכלכלה. בשיחות מקדימות עם המשתתפים בקבוצות נמנעו חלק מן הנשאלים על פרטים אישיים להשיב כי עבדו בזמן שהיו במעמד תלמידי ישיבה. בפגישה של קבוצות המיקוד, פנים אל פנים, דיווח הרוב המכריע, כמעט עד האחרון, על התנסות בעבודה. דיווח זה נתקבל לאחר שהובטח כי הראיונות אנונימיים.

העבודות בהן התנסו הסטודנטים החרדיים ומקורות הפרנסה בזמן הלימודים מגוונים. קבוצה גדולה עסקה בענייני חינוך במסגרת חניכה של נוער ועסקנות בעמותות חברתיות. פעמים רבות היה זה המשך לשירות האזרחי או הסדר כלשהו אשר גם תקציבי השירות השתלבו בתוכו. אחרים עסקו בניהול מוסדות חינוך לעיתים אף במשולב עם הוראה חלקית. השכר שקיבלו ממומן מתשלומי הורים אשר אינם מדווחים בצורה רשמית. בביוגרפיה של חלק מן הסטודנטים יש פרקים של הוראה במסגרת הת"תים אולם ללא התמדה. בתוך הקבוצה יש סלקציה שלילית של מורים כיוון שאלו מקבלים תואר ראשון בתכניות מאורגנות או מתוך ההסדרים המכונים "אקוויולנטי" כצורה של הכרה מוסדית בלימודים במסגרות חרדיות או בתארים תורניים.

דפוסי הפרנסה הארעיים של התלמידים נגעו גם בתחומי משק הקודש החרדי. חלק מן הסטודנטים עבדו כמשגיחי כשרות במוסדות לא חרדיים, אחרים נקלטו לתוך עולם העמותות החרדיות המכוונות לציבור הכללי, בתוכם "שורשים" ו"ערכים" ולבסוף קבוצה ליטאית וספרדית למדנית התפרנסה מעריכה וכתביה בתחום פרסום, הגהה והפקה בספרות קודש.

סטודנטים הנמנים על הקבוצה היזמית, עם שכר גבוה יותר ופתיחות, הועסקו בתיווך לחברה הכללית. חלק עשו זאת במסגרת המגזר העסקי בחברות הסלולר, חברות ביטוח, משרדי פרסום ואפילו שירותי אינטרנט. אחרים עבדו במגזר השלישי הכללי, בארגונים המתווכים את השירותים הציבוריים למגזר החרדי, כאשר רבים מתוכם היו משולבים במיזמי תעסוקה, לימודים גבוהים, גיוס, שירות אזרחי וחינוך. קבוצה זו, פחות שמרנית ולימודים אקדמיים מהווים עבודה שלב בכניסה אל המעמד הבינוני החרדי ואימוץ נורמות של החברה הישראלית בכללה. החלק המצטיין בקבוצה זו נשאב על ידי האוניברסיטה העברית לתכנית "שליחי ציבור" כאשר חלקם מצפה להיעזר בתואר למוביליות במערכות הציבוריות, בארגוני חברה אזרחית וביזמות חדשה לפי צרכי הציבור החרדי.

בהשוואה לחיילי השח"ר, אשר היקף דומה מתוכם עבד במהלך תקופה הלימודים בישיבה ובכולל, ניכר העדר מוחלט של עבודת כפיים. בשעה שחלק מחיילי השח"ר עבדו בחנויות ירקות, סידור מוצרים, בניין, נגרות ומכירות התפרנסו הסטודנטים מעבודות "נקיות". זו צורת ריבוד פנים חרדית קיצונית. ניתן לשער כי חרדים המוכנים לעסוק בעבודה פיזית או בחלק הנמוך של ענפי השירותים פונים לתעסוקה במשק החרדי הפנימי שאינו ציבורי. הם אינם שואפים למוביליות חברתית ולא זקוקים לאקרידיטציה. הם יתפרנסו בענף חרדי אחר בשוק העבודה הבלתי פורמאלי.

ההתנסות הכוללת של הסטודנט החרדי בעבודה, בטרם הלימודים האקדמיים, היא פנים חרדית, לרוב, בשוק העבודה הבלתי פורמאלי, בארגונים קטנים, במעמד בלתי חוקי, ללא זכויות סוציאליות או פרספקטיבה ליציבות וקידום. ההשלכות של התנסות זו נוגעת במוטיבציה, באופי של "מלכודת הסטוטוס", בשאיפה לעבודה יציבה ובנטייה חלשה ליזמות. אחת ההשפעות הבולטות של ההתנסות בעבודות בשוק החרדי הבלתי פורמאלי ניכר במאמץ המושקע בהיחלצות מדגם המשלב לימודים בלתי מספקים בכולל עם פרנסה שאחדים מהם זיהו עם ה"שטעטל". בשוליים עלתה ביקורת חברתית על החלוקה המעמדית הפנים חרדית המקוטבת.

התגובה החברתית, משק הבית ולימודים גבוהים

הגישה הרומנטית ללימודים גבוהים מקופלת בסיפור חרדי מוכר לפיו תלמיד חכם בישיבה ליטאית בלונדון מגיע לראש הישיבה ומודיע לו כי החליט לעזוב לאוניברסיטה. בתגובה ראש הישיבה קורע קריעה ומתוך בכי שואל את התלמיד "היכן הוא הולך ללמוד?", כאשר התלמיד משיב, "אוקספורד", אומר הרב "נו, לפחות זה". המציאות של היציאה ללימודים פרזאית ואפורה הרבה יותר מן האתוס של המצוינות והבקיאות הליטאית הגוברת על כל מאפיין חברתי רלבנטי אחר.

מספר דמויות מעצבות את הכרעת משק הבית של הגבר החרדי להירשם ללימודים אקדמיים. במקרים בהם יש עזיבה של הלימודים ככולל שותפים בהחלטה בת הזוג, ההורים, החמות והחם, המכונה "שווער" גם אצל ספרדים ולעיתים הרב. בדומה להחלטות בתחומים של הליכה לתכנית השח"ר בצבא, בחירה בחינוך הילדים והחלטות כלכליות מהווה בת הזוג שותפה ראשונה בהחלטה ולעיתים אף הגורם המדרבן. בתהליך הדרגתי הופכים משקי הבית לכאלו עם שני מפרנסים, איכות חיים ויכולת צריכה גבוהה יותר, אימוץ נורמות של המעמד הבינוני החרדי החדש וחויית דחייה מסוימת מן החוגים השמרניים האוחזים בדגם של חברת הלומדים המסורתית.

חלק ניכר מבנות הזוג של הסטודנטים החרדיים עובדות ומפרנסות את המשפחה במגוון עבודות החל בעבודות מחשב, מכירה קמעונאית, מזכירות, ראיית חשבון ומקצועות כמו גרפיקה אשר הסמינרים העניקו בהם הכשרה מקצועית. מספר גברים תיארו את הדחיפה של האישה במונחים של חלוקה בעול ובנטל. מבחינה זו, עלו פעמים רבות רגשי אשם על פגיעה בחיי משפחה תוצאת עומס הלימודים או צמצום כלכלי הפוגע בדפוסי החופשה והיציאה עם בת הזוג. בדוגמה קיצונית של הקושי תיאר אחד הסטודנטים מצב בו הוא צריך לבחור בין להירדם בשיעורים לבין תפקוד בבית. ככלל, הגיל של הסטודנטים החרדיים, הקבוצות אליהן יש להם זיקה והיכולת להתפנות ללימודים כרוכה במספר ילדים קטן יותר מן הממוצע החרדי.

מיעוט בנות הזוג העוסקות בהוראה, ביחס להיקף הכולל של מורות בחברה החרדית, בולט מאוד. יתכן הסבר לפיו מי שעובדות בהוראה נמנות על קבוצות שמרניות יותר ואולי אף דפוסי הנישואין יוצרים סלקציה כאשר בנות זוג שמרניות משתדכות עם גברים המחזיקים בעמדות דומות לשלהן. מורה בבית יעקב במשרה מלאה, בסטטוס גבוה, תעדיף ברוח האתוס של בית יעקב להינשא לאברך הלומד תורה אף שדפוס זה מתערער כפי הנראה בעקבות שינויי דפוסי תעסוקה בחינוך. במשפחות ליטאיות מדובר בסיכון של הדבקת תווית של "מודרניים" המקפלת בתוכה משמעויות למעמד בקהילה ובחינוך הילדים כבר בגיל הגן. סטודנטים ליטאיים או ספרדים שלמדו בישיבות מצטיינות ציינו כי התייעצו עם ה"שווער" כיוון שמשפחת הכלה ראתה בשידוך עם אברך מעין חוזה אשר עומד להיות מופר. משפחת האישה הייתה מושקעת בדגם משפחתי בו הבעל אברך והאישה מפרנסת בתמיכה ההורים. ביציאה לעבודה בחוגים היותר שמרניים יש ירידת סטטוס גם במעגלים מחוץ למשק הבית. מערכת החינוך החרדית לבנות היא הסוכן המרכזי הלוחץ את משקי הבית החרדיים העובדים והלומדים לתואר אקדמי.

פריצת הדרך בלימודים אקדמיים נעשתה על ידי נשים במקצועות החינוך והייעוץ אולם הסטודנטים החרדיים כמעט אף פעם לא ציינו השפעה של תהליך זה על לימודי גברים ואף לא ייחסו חשיבות למעמד האקדמי של נשותיהם או אחיותיהם. דווקא במשקי בית אנגלו-סקסים ובקרב בעלי תשובה ציינו בני משפחה עם תואר אקדמי. לפיכך, ניתן להניח כי אין נטייה לחבר את המופע של לימודי גברים עם האקדמיזציה של בית יעקב ונשים לומדות. משק בית של שני הורים בעלי תואר אקדמי נחשב כבעל מאפיינים ייחודיים, במונחי מוביליות, בכלל החברה הישראלית אולם פחות בקרב החרדים. המושגים "מעמד בינוני", "מודרניים" הרווח בשיח אקדמאים חרדים טרם הפך קטגוריה מייצגת לזהות.

נשים מחוגים שמרניים, בעיקר מבתים חסידיים, שותפות בסוד הלימודים של הבעל אולם שואפות להסתיר את היציאה ללימודים מן הסביבה בהקשר ההשפעה על המעמד בקהילה ומוסדות החינוך של הילדים. אצל ליטאים החשש מתווית של "מודרניים" והשלכות על קבלת ילדים למוסדות חינוך עלתה אצל חלק בעוד אחרים הגדירו עצמם, מלכתחילה, כמי שישלחו ילדים למסגרות מודרניות יותר. בפריפריות הצפונית והדרומית ניכר כי הקושי, של מי שאינו במסגרת חסידית, לצאת ללימודים קטן יותר בדומה למשפחות אנגלו-סקסיות. במשפחות ממוצא אנגלו-סכסי ניכר הד לעמדה מסורתית לפיה לימודים של מקצוע מכוון פרנסה לגיטימיים.

הסטודנטים שרואיינו לקבוצות המיקוד היו מייצגים מבחינת החתך הגילי של מקבלי המלגות ללימודים אולם התאפיינו גם במשפחות קטנות תוצר ערכים חדשים והקושי ללמוד לימודים גבוהים עם מספר רב של ילדים ועומס על משק הבית. היכולת לקיים את משקי הבית במהלך הלימודים הביא לגיוס של בני משפחה ובעיקר הורים של בני הזוג. ההתגייסות נגעה בהוצאות בסיסיות כמו סעודת שבת אצל ההורים, תשלום שכר דירה על ידי בני משפחה, שמירה על הילדים על ידי הסבתא ואפילו השתתפות בהוצאות על בגדים של הילדים.

הפנייה לרבנים נעשתה בצורות שונות, ברגעים נבדלים מבחינת ההכרעה. מי שפנו לרב בישיבה זכו פעמים רבות לשיחת חיזוק והצעה לתקופת ניסיון. רבנים רבים הביעו הסתייגות זהירה מבלי לפסול ואילו אחרים עודדו. יותר ממחצית הסטודנטים לא התייעצו עם רב ואחרים חיפשו רב שלא יתנגד מתוך שאיפה לציין כי התייעצו עם סמכות רבנית. הדאגה של לגיטימציה דתית למהלך היתה פחותה מן החשש להשלכות חברתיות. אל המתקפות של מתנגדי הלימודים הגבוהים בעיתונות החרדית ואפילו לאמירות שיוחסו לכמה מ"גדולי הדור" התייחסו באירוניה או באמירה לפיה 'הגדולים' (מנהיגיו הרוחניים והרבניים של הציבור החרדי) מובלים על ידי עסקנים ואינם מבינים את הצרכים המשתנים של הציבור. רוב מוחלט בקרב הסטודנטים החרדים לא הביע חשש מתגובת הקהילה על היציאה ללימודים. יוצאי הדופן החסידיים והליטאים מקבוצות שמרניות לא יפרשו מן הלימודים גם אם יתקלו בהתנגדות קהילתית אולם מעדיפים לא להבליט את היציאה לאקדמיה.

כלכלת משק הבית והלימודים

מבנה ההכנסות של משק הבית החרדי פגיע לשינויים קטנים. הלימודים מסובסדים כאשר ללא מלגה, על פי דיווחי הסטודנטים, יתקשו רובם לעמוד בשכר הלימוד. יכולת התמיכה של הורים, כולל מי שעובדים, נמוכה עקב מספר הילדים הגדול ושחיקה של דור שני לחברת הלומדים. סטודנטים מרקע אנגלו-סקסי, אליטה חרדית, חרדי"לים ובעלי תשובה ממשפחות מבוססות יכולים לגייס משאבים חיצוניים וליהנות מתמיכה במהלך הלימודים. משק הבית של הסטודנט החרדי, שאינו יכול לגייס משאבים, נושא בנטל הנובע מן הלימודים בהקשר של הוצאות נסיעה וצרכים אקדמיים. אולם המחיר העיקרי נובע מירידה בהכנסות של עבודה בלתי פורמאלית אשר שמשה את המשפחה. רבים מן הסטודנטים משתתפים בכולל ערב כאשר הסדר זה מהווה מקור הכנסה אולם בעיקר אמצעי לאחיזה נמשכת בזהות חרדית ואיתות לקהילה על נאמנות לאתוס המכונן.

הירידה ברמת החיים וההישענות על מקורות חיצוניים מתוארת על ידי הסטודנטים כהכרח זמני. הנטל על משק הבית, בת הזוג ומשפחה יוצרים מחויבות לסיום הלימודים אולם לא מקפלים בתוכם שאיפה להצטיינות אלא, בדרך כלל, השלמה של הלימודים לצורך קבלת התואר ופתיחת אפשרויות לפרנסה. השאלה של פוטנציאל פרנסה עם תואר מעסיקה מאוד את הסטודנטים כולל חישובים על שכר פוטנציאלי באפיקים שונים. מבחינה זו, בניגוד לסטודנט הישראלי שאינו חרדי, זו אינה תקופה של מורטוריום אלא כמעט הכרח להיחלץ ממלכודת עוני ולימוד בלתי מספק.

בכל אחת מקבוצות המיקוד, זולת תכניות מיוחדות בהן יש מלגת מחייה צמודה לשכר הלימוד, עלה הקושי הכלכלי והרצון לסיוע נוסף בהיבט הכנסה של משק הבית. יחד עם זאת, ניכר מאוד כי לא תהיה נשירה על רקע כלכלי כיוון שהסטודנט החרדי עשה צעד משמעותי וגדול שאין ממנו חזרה. יש קבוצה של תלמידים אשר "מושכת" את התואר אולם לרוב אלו נמנים על מי שהתחילו באוניברסיטה הפתוחה או שלא התאימו ללימודים אליהם נרשמו. המדיניות של הקרנות והפעולה של המסגרות החרדיות מקטינה, לפי התרשמות הסטודנטים, את הנשירה באמצעות מערכי הסיוע והליווי. חלק מן המוסדות זוהו עם תמיכה טובה בסטודנטים ולרוב היו אלו המסגרות אשר גם הקפידו על המכינה והחזיקו כוח אדם ייעודי לטיפול בסטודנטים.

בדיון על התמיכה הממשלתית בשכר לימוד נשמעו קולות של "הכרת הטוב" על המדיניות הנדיבה וההעדפה על פני תלמידים שאינם חרדים. יחד עם זאת הלחץ הכלכלי על משק הבית החרדי גדול במיוחד כפי שעולה מן החיפוש המתמיד אחר מלגות מחייה. חלק מן הסטודנטים החרדיים פנו למלגות אשר מכוונות לציבור הכללי כאשר אלו אינן ערוכות תמיד להתמודד עם בקשות חרדיות. משק המלגות החרדי ממלכתי ונדיב אולם פחות מגוון מזה של הציבור הכללי.

הסטודנטים החרדיים שותפים בשיח על הלוואות לתלמידים, שירותים תומכים במכללות והקלות במסגרות מס וביטוח לאומי. מתוך הדיווחים על ההתנהלות הכלכלית של משק בית חרדי – סטודנטיאלי ניתן לטעון כי המשאבים המושקעים בתלמידים החרדיים, בשותפות המשפחה, מספיקים כדי להבטיח את הלימודים והשלמת התואר, אולם העומס על משק הבית הצעיר גבוה מאד עם פגיעה באיכות הלימודים.

בחירה של מקצוע הלימודים, אבחון, מכינה ולימודים

הסטודנט החרדי יודע יותר מאשר בעבר על ההבדלים בין מקצועות ותכניות שונות כיוון שמספר הסטודנטים הגיע להיקפים רחבים ומערכת הגיוס של המוסדות יעילה יחסית. אולם הידע של התלמיד החרדי כרוך יותר באפשרויות הפרנסה בכל מקצוע והרבה פחות ביחס לאופי הלימודים. רוב התלמידים, שלא משתייכים לקבוצות בהן יש בוגרי מוסדות לימודים גבוהים במשק הבית, הופתעו מן הלימודים בהיבטים רבים. רובם סבר כי היה צורך באבחון טוב יותר והכוונה אשר חלקם לא קיבל ואחרים עברו באיכות נמוכה. השילוב בין חוסר ההכרות של הסטודנט החרדי עם המסגרת האקדמית לבין העדר הכוונה ואבחון יצרו קושי. אחדים דיווחו על דחיפה אגרסיבית של יזמים ומגייסים ללימודים עם פערים במידע ובציפיות. יש להביא בחשבון כי חלק מן הסטודנטים שרואיינו היו בשנה השלישית ללימודים ובזמן שחלף, מראשית הלימודים, החלו הקרנות להישען על אבחונים על מנת להקטין נשירה ולהבטיח כי התלמיד ילמד תחום ומקצוע ההולם את כישוריו.

חלק מן התלמידים שהשתתפו בקבוצות המיקוד נפלטו מתכניות יוקרתיות למדעי המחשב או חלמיש. אחרים לא השלימו לימודים באוניברסיטה הפתוחה וחזרו ללמוד במתכונת מובנה יותר. היו סטודנטים חרדים שרואיינו בזמן שלמדו מנהל עסקים לאחר פרישה מלימודי מחשב. קבוצה זו, אשר עמה נערכו גם ראיונות אישיים, תלו את הקשיים בהעדר אבחון מספק וציפיות לא ריאליות מצדם. חלקם ציין כי תכנית הלימודים בהנדסה כוללת תרגול המותאם לאורחות החיים של צעיר שאינו נשוי עם רקע בתחום. הסטודנט החרדי יכול ללמוד רק בערב, לאחר שהותו 'בכולל' ומילוי חובות משפחתיות כאשר השבת אינה משמשת לתרגול. מבחינה זו, ציינו הסטודנטים שנשרו כי הצליחו לשרוד בקושי רב את לימודי המתמטיקה אולם כאשר נדרשו לשעות העבודה הרבות במחשב הופיע הקושי.

המיון והאבחון, בדומה למצב בציבור הכללי, מוגבלים ביכולת לחזות הצלחה בלימודים. המפתח להתמודדות של הסטודנט החרדי עם הלימודים בכל היבט נוגעת במכינה. המכינות על פי עדות כל הסטודנטים, ללא יוצא מן הכלל, מהוות את המסגרת החשובה בלימודים. סטודנטים ממסגרות שהקפידו על מכינה איכותית לצד כאלו ממוסדות בהן המכינה הייתה פחות מוצלחת הסכימו כי זו מסגרת בה מתרחש המעבר מן הלימוד הישיבתי לאקדמי. זו גם המסגרת בה מונחים הבסיסים אשר פעמים רבות חסרים לחרדים. בקרב בוגרי אחת המסגרות היה כעס גדול במיוחד על איכות נמוכה של המכינה באופן אשר השפיע, לטענת הסטודנטים, על איכות הלימודים של התואר כולו. ההכרה בחשיבות המכינה מאפיינת את עבודת הממשלה בכל ההקשר של לימודים גבוהים חרדיים כפי שעולה מאופי בניית המרכזים החרדיים ללימודים גבוהים. בכל קבוצות המיקוד והראיונות בלט הקונסנזוס סביב נושא זה. במונחים אקדמיים מדובר על הפונקציה שממלא הקולג' האמריקני עבור יוצאי התיכון האמריקני הממוצע.

המכינה מכוונת, לפי תחושת הסטודנטים, לענות על שלושה חסכים מרכזיים של חניכי עולם הישיבות. האחד בהקשר לימודי המתמטיקה, השני בנוגע לשליטה באנגלית והשלישי ביחס לאוריינות בכתב. חלק מן הסטודנטים סבר כי יש לבנות את המכינות בהלימה למקצוע הנלמד ואילו אחרים חשבו כי המגמה של התמודדות עם שלושה החסמים המרכזיים מתאימה לצרכים של ציבור הלומדים החרדי. בחלק מן המקצועות הטכנולוגיים ובלמודי ההנדסה הדגישו המוסדות את ההכשרה במתמטיקה על פני צרכים אחרים במה שכונה מכינה ללימודי המחשב.

לימודי המתמטיקה במכינה העמידו בעיני רבים למבחן את הנכסים של לימוד הגמרא. חלק קטן מן הסטודנטים נמנה על קבוצה של אוטודידקטים עם נטייה טבעית ללוגיקה ועיסוק בחשיבה מתמטית. בודדים אף ניגשו באופן עצמאי לבחינת בגרות במקצוע זה. מנגד, רוב התלמידים במדעי המחשב, ק"ו בלימודים האחרים, נתקלו בקושי גדול מאוד בלימודי המתמטיקה ומצאו כי אין קשר מובהק בין לימודי

גמרא לבין הצלחה בלימודי המתמטיקה במכינה. רבים בשתי הקבוצות ציינו גם כי לא ברור איזה סוג לימודי גמרא רלבנטיים לאילו תחומים במתימטיקה. חלק מתלמידי המחשב שפנו למקצועות אחרים ציינו כי רמת התרגול והעבודה הנדרשת במכינה היתה סבירה יחסית אולם בלימודי ההנדסה והמחשב הגבוהים, בשנה ב', כבר נדרש מאמץ מסוג אחר אשר חרדים מתקשים בו. המאפיין של נשירה ממקצועות אלו, הקיים גם בכלל הלומדים תארים במחשבים והנדסה, בולט יותר בקרב חרדים.

לימודי האוריינות בכתובה היו חשובים יותר לתלמידי משפטים ומקצועות השיפור האנושי ובעיקר עבודה סוציאלית. לומדי המשפטים, רובם ממכללה אחת, תיארו בצער את ההפסד הכרוך בהעדר שיטה והקפדה במכינה בה למדו. אחד ההסברים שלהם לקושי בקליטה בשוק העבודה של עורכי דין רבים, בוגרי אותה מכללה, היה נעוץ בהזנחת פיתוח יכולת התבטאות בכתב. עובדים סוציאליים שלמדו במכינה של מסגרת אחרת, שהקפדה מאוד על מרכיב הלימודים של אוריינות בכתב, תיארו את הלימודים כמשמעותיים ביותר בתואר כולו. המחירים של העדר השקעה שיטתית בפיתוח אוריינות בכתב התגלעו בלימודים ומאוחר יותר בשוק העבודה לפי דיווחים של תלמידי המשפטים.

לימודי האנגלית במכינה היו קשים לכל התלמידים החרדים זולת אלו שלמדו במסגרות עם בגרות או בעלי רקע אנגלו סכסי. במהלך הראיונות וקבוצות המיקוד נחשפו הבדלים גדולים גם בתחום זה כאשר מכינות טובות זכו להכרה מצד הסטודנטים על איכות הלימוד ואילו אחרות נתפסו ככאלו אשר המכינה החלשה אשר הציעו פגעה בלימודים ואף באפשרויות הפרנסה של בוגריה. כל המכינות, בלימודי האנגלית, היו מכוונות ליכולת הכללית להתגבר על חומרים אקדמיים להם ידרש התלמיד ולעמידה במבחני מעבר. הסטודנטים, לעומת זאת, רצו לקבל גם שליטה בדיבור ויכולת קריאה כללית ולא מקצועית של השפה. המאמץ ללמוד אנגלית בשעות הפנאי, הנכונות לשלם על שיעורים פרטיים, הנטייה להיעזר בבנות זוג, ההרשמה למכונים מסחריים, לצד הלקחים ביחס לחינוך הילדים מסמנים את ההכרה של משקי בית חרדיים לפיהם בעולם גלובאלי יש לשלוט בשפה האנגלית.

קבוצות המיקוד כללו תלמידים במדעי המחשב, עבודה סוציאלית ופסיכולוגיה, משפטים וראיית חשבון, כלכלה ומדע המדינה בכמה מכללות. במסגרת הראיונות נוספו סטודנטים ממסגרות אחרות כמו האוניברסיטה העברית ומבחי"ר. בתנאים אלו קשה לבודד חווית למידה של סטודנטים חרדים. יחד עם זאת, ניתן ללמוד משהו על האוריינטציה של התלמידים כאשר בחלק מן הקבוצות התנהל דיון ער בשאלה האם הלימודים במסגרות הייעודיות לחרדים שווים באיכות לסטנדרט בקמפוסים של הציבור הכללי. התחושה הכוללת היתה כי האוניברסיטה בלימודי משפטים ותחומי דעת אחרים מקנה הכשרה איכותית יותר. עצם ההשוואה מלמד כי הסטודנט החרדי שואף לאשש את מיקומו מול הציבור הכללי כמו גם להיות צרכן נבון של שירותי חינוך גבוהים.

הסטודנט החרדי לא הופתע לרעה מן האיכות האקדמית, עד כמה שיש לו כלי השוואה, אולם בדרך כלל לא חווה ריגוש אינטלקטואלי או גילויים חדשים ומטלטלים. על רקע זה, לא מפתיע כי מעט מאוד סטודנטים חרדים חשו אי נחת דתי או השקפתי מן הלימודים. היו אמנם רגעים של אי נוחות מסוימת, בעיקר בעבודה סוציאלית, בנושאים של רב תרבותיות, מיניות ואתניות אולם הצרכים המקצועיים סייעו לנמק מדוע אלו הם לימודים לגיטימיים. מעט מאוד מורים הגיעו לחיכוך עם התלמידים על בסיס חומרי לימוד או אמירות שנויות במחלוקת בכיתה. בחלק מן הלימודים עלו, לעיתים, סוגיות פוליטיות הנוגעות ליחסי החרדים עם יתר החברה הישראלית. כמה מקרים גבוליים של אי נחת, אשר ציינו התלמידים, בעיקר בתחומי השיפור האנושי, נגעו בחומר קריאה רגיש, מטלה שכללה ראיונות עם עובדים זרים ובחירה לא נבונה של המחשה מצד מרצה לפסיכולוגיה. עדות לעמדות הרווחות עלה בתוך קבוצות המיקוד כאשר רוב הסטודנטים הצדיק דווקא את המסגרת ופחות את הסטודנטים אשר, לכאורה, חיפשו להיפגע.

חלק מטענות הסטודנטים החרדים כלפי סגל ההוראה נשמעו זהים לאלו של סטודנטים בכל המסגרות ובתוכן הרצאות משעממות, תרגול מיותר, מבחנים לא הוגנים, מרצים שאינם מגיעים מוכנים, עודף לימוד תאורטי וריבוי חומרי קריאה באנגלית. תלונות אלו מאששות את הרושם כי המדינה הצליחה לבסס לימודים אקדמיים ייעודיים לאוכלוסייה החרדית. בכל קבוצות המיקוד ועשרות הראיונות לא נשמעה, ולו פעם אחת, דרישה להרחבה של הלימודים, לסטנדרט גבוה יותר להשקעה של המרצה בהתפתחותו של התלמיד או להעשרה של התכנית בלימודי בחירה. הערכת איכות המורים הצטמצמה לשלוש קטיגוריות של "תותח", "בסדר" וזה "שלא יודע למסור את ההרצאה". השימוש במילה למסור מהווה שריד מטושטש לעולם הלמדני של הישיבה בשעה שרוב ההערכות על המרצים באות מתוך הסלנג הישראלי.

תלמידי מנהל עסקים ומשפטים, היו מעט יוצאי דופן, וביטאו תסכול גדול מתכנית הלימודים. הסטודנטים למשפטים הבינו כי בעצם למדו לקראת תואר ראשון שישמש אותם כ-B.A כללי, בהעדר עבודה, אולם הם לא נהנו מן היתרונות שיכלו להפיק מלימודים אחרים. בוגרי מנהל עסקים, אשר בחלקם היו פליטי מחשבים והנדסה, תהו על עצם קיומו של תחום לימודים עם גבולות מעורפלים וללא ארגון פנימי עקבי. לאחר חווית הכישלון בלימודי מחשבים והנדסה היו לימודי מנהל העסקים נפילה נוספת. חלק מן התלמידים טענו כי מאחר ורבים מתוכם ייקלט במגזר הציבורי ולא במקצוע אותו הם לומדים יש לשקול סבסוד גדול יותר של לימודים במדעי החברה ובעיקר בכלכלה, תקשורת ומדיניות ציבורית.

לימודים אקדמיים לחרדים נערכים בתבנית המוכרת מן החינוך הכללי. יחד עם זאת, נסיבות החיים של החרדים שונות מאוד. הסטודנט החרדי יכול לעמוד בסטנדרט הנדרש ולעבור את הבחינות בדרך אל התואר אולם גבר נשוי עם שני ילדים, בקשיי פרנסה, שרוצה לקבוע עיתים לתורה יתקשה מאוד בלימוד עמוק מלווה רפקלציה או התפתחות מעבר לחומר הנלמד. סביר יותר כי הסטודנט החרדי יפעיל כלכלת למידה חסכונית. קרי, לעבור את המבחנים ותו לא. אין זה מפתיע כי מעט מאוד תלמידים דיווחו על חיבור עבודה משמעותית אשר במהלכה חקרו תופעה או התבוננו על החברה החרדית פנימה. התכניות לעבודה סוציאלית, פסיכולוגיה ותכנית שליחי ציבור של האוניברסיטה העברית היו יוצאות דופן בהקשר זה. המסר של "תכלס" בהקשר פרנסה בכל הרמות מקרין על חווית הלימודים.

תחום הרגישות הבינתרבותית וההפרדה המגדרית לא עורר כל קושי כיוון שכל המסגרות בהן למדו המרואיינים והמשתתפים בקבוצות המיקוד היו חד מיניות זולת קבוצה קטנה מן האוניברסיטה העברית במסגרת תכנית "שליחי ציבור". יחד עם זאת, כאשר הועלה הנושא של העדפות נמצאו שלוש קבוצות. קבוצה שמרנית יותר אשר לא היתה נרשמת ללימודים במסגרת שאינה חד מינית. חלק גדול מן הקבוצה הזו הגיעו ממסגרות חרד"ליות. קבוצה שנייה העדיפה לימוד במסגרת חד מינית אולם במסגרת לימודי תואר שני, התמחות או בהיעדר אלטרנטיבה היתה לומדת בדוחק במסגרת מעורבת. קבוצה שלישית היתה אדישה לאופי המגדרי של המוסד כאשר מי שאחזו בעמדה זו היו מודרניים.

ניסיון להעריך את חוויות הלמידה והמפגש האינטלקטואלי של תלמידים חרדים עם האוניברסיטה, כפי שעולה מקבוצות המיקוד, חושפת כי ההבדלים בין הסטודנט הממוצע לבין "הסטודנט החרדי" קטנים יותר מן המצופה. הסטודנט החרדי מצליח במאמץ גדול במיוחד, לעמוד בסטנדרט של הציבור הכללי אולם ללא מחוייבות גבוהה למצויינות, לאתוס האקדמי או פיתוח ידע רחב. ממש בדומה לעמדות של רבים מן הסטודנטים שאינם חרדים. מצבים דרמטיים של כפירה המונית, התנגשות בין תרבותית או מפגש מפרה מן הסוג שידעה ההיסטוריה היהודית בתקופות מעבר מתחלף בתמונה שחוקה של מבחנים סטנדרטיים, עבודות סמינריוניות וביבליוגרפיות טכניות במוסדות המקנים אקדמיציה וממיינים לשוק העבודה. האקדמאי החרדי עובר באוניברסיטה אולם ההכרעה על זהותו מתרחשת באתרים חברתיים אחרים.

מסקנות

תחום הלימודים הגבוהים של חרדים עומד בפתחה של תקופה חדשה. עד שנת 1998 היו מאמצים בלתי ממוקדים של המדינה לפתח מסגרות מקצועיות לציבור החרדי עם טפטוף של יחידים וחלקים של האליטה המודרנית לאקדמיה. בתהליך הדרגתי בעשור האחרון שאפה המדינה לסייע להשתלבות של חרדים בשוק העבודה ובתוך כך גם לפתח מסלולים של לימודים אקדמיים. ההשקעה התקציבית בסיוע, הצורות המגוונות של קליטת תלמידים במגוון מוסדות ודפוסי ארגון הלימודים הביאו אלפי סטודנטים למוסדות קיימים ולתכניות ייעודיות.

המכינה חשובה מלימודי התואר

אחד הדיווחים החשובים ביותר של הסטודנטים הגברים החרדים נוגע בחשיבות של המכינה. המכינה נתפסת כשלב מעבר בהקשר רכישת מיומנויות למידה אקדמיות, שיפור יכולת ההתבטאות בכתב ובעיקר האנגלית. מדיניות המכינות כוללת התייחסות לשאלות פדגוגיות ורגולטיביות. השאלה הפדגוגית כרוכה לגישה של מכינה כללית מול מכינה ייעודית ומרכיב רגולטיבי הקשור בהבטחת האיכות משום התמריצים והרצון לשמור על הסטודנט החרדי הנתקל בקשיים. המכינה מעלה גם שאלה אשר חרדים רבים מתלבטים בה ביחס ליכולת להשלים פערים של עשר שנות לימוד במסגרת ממלכתית בתוך זמן קצר. בהקשר זה יש להבחין בין היכולת לעמוד בבחינות לבין אוריינות שאינה יכולה להיות נבחנת במתכונת של מכינה. הקושי באנגלית היה המשמעותי ביותר בעיני התלמידים, המרצים ומנהלי התכניות. ההתנסות של המסגרות בניהול מכינה לחרדים כבר מאפשרת הפקת לקחים, מחקר וקביעת כללים לכלי ייעודי לאוכלוסייה זו.

חולשת המוטיבציות האינטלקטואליות

המוטיבציה של סטודנטים חרדים מסמנת פרדוקס בהשוואה לתלמידים בקבוצות ומצבי חיים אחרים. המוטיבציה להצטיין ולהרחיב את הדעת בתחום הלימודים כמעט ואינה קיימת. מנגד הסטודנט החרדי אינו נושר כיוון שמחיר הכישלון למשק הבית גבוה ומשום שהכרעה להירשם ללימודים אקדמיים מהווה מפנה בזהות המשפחה בקהילה. הגישה לפיה הלימודים מכוונים ל"תכלעס" מעודדת את התלמידים להשקעה במה שמצטייר בעיניהם ככלים מקצועיים והחשדנות כלפי ההקשרים הרחבים של תחומי הלימוד מצמצמת אותם. התבוננות זו, תקפה פחות למדעי המחשב וההנדסה, כמו גם לקבוצה מסוימת של ליטאים ומחפשי דרך במדעי האדם והחברה.

יתר על כן, יתכן כי תארים בכלכלה, מדיניות ציבורית וסוציולוגיה יכולים לסמן הזדמנויות תעסוקתיות רחבות יותר מאר מנהל עסקים או משפטים בפסי הייצור ההמוניים בחלק מן המכללות.

הלחץ הכלכלי ותמיכה נוספת

הקושי הכלכלי של משק הבית החרדי ניכר מאוד ומשפיע ישירות על איכות הלמידה. יחד עם זאת, המנגנון של מלגות נוספות לצד ההשקעה הגדולה בסבסוד הלימודים והמסגרות הייחודיות עלול ליצור אי שוויון קיצוני בין סטודנטים חרדים לשאר התלמידים במוסדות להשכלה גבוהה. החסמים הכלכליים הראשונים של הסטודנט החרדי הוסרו עם ביטול, דה פקטו, של שכר הלימוד אולם ההתמודדות עם צורכי הקיום של משק הבית קשים.

הוצאת החרד"לים וגבולות התכניות לסטודנטים

הקטגוריה של סטודנט חרדי מציבה לא פעם אתגר ביחס לגבולות של קבוצת הזהות. ההפרדה הברורה של החרד"לים מתוך החרדים הפכה מובהקת יותר עם שינוי המדיניות של הקרנות ואילוץ המכללות לוותר על הכללת מי שלמדו במסגרות תיכוניות ממלכתיות דתיות במעמד חרדי. ההיגיון מאחורי עמדה זו, אשר גם זה"ל נוהג על פיה, מניח כי החרד"לים קיבלו הזדמנות ללימודי חול במשך לימודיהם ואין צורך במנגנון פיצוי. במידה וסטודנט חרד"לי מעוניין בהפרדה מגדרית הוא ילמד במסגרת חרדית אבל ללא המלגה, התמיכה והסיוע הייעודיים לחרדי.

ההכרעה לא לקלוט תלמידים חרד"לים במח"רים מסמנת עמדה מוסרית עקרונית החוסמת את הניצול לרעה של התשתיות שנועדו לסייע לציבור החרדי להשתלב בשוק העבודה מצד מי שאינם חרדים. יש צדק והגיון רב למקד את המאמץ בלעדית בציבור חרדי יוצא הישיבות הקטנות, במעמד תרבותי ייחודי, אך מנגד, יש מחירים והשפעות מערכתיות להוצאת הישיבות התיכוניות החרדיות ממסגרת הזכאות למימון לימודים.

אתגר דומה מציבים בעלי תשובה אשר נבדלים מאוד בביוגרפיה החינוכית שלהם. חוזר בתשובה אשר אימץ אורח חיים חרדי לאחר גיל 18 אינו שונה בזכאותו מסטודנט שאינו חרדי מלבד ההקשר של דרישה להפרדה מגדרית ופעמים רבות קשיי פרנסה. אולם נער שהוריו חזרו בתשובה כאשר היה בגיל העשרה נמנה על מי שיש הגיון וצדק להעניק לו מלגה.

המכוונות לשוק העבודה ומגבלותיה

מדיניות אישור התכניות הייעודיות לסטודנטים חרדים מניחה, ברוח ההיגיון המכוון של שילוב חרדים בתעסוקה, הכוונה למקצועות אשר יש להם "דרישה במשק". עמדה ממשלתית זו מתיישבת עם שאיפה ל"תכלעס" מצד החרדים אולם העולם של מדיניות העבודה מורכב יותר. היכולת לצפות את הצרכים של המשק מורכבת והקשר בין חוגים כמו מנהל עסקים ומשפטים לבין קליטה איכותית בשוק העבודה במקצועות אלו שנוי במחלוקת. במידה רבה אלו עשויים להיות מעין תארים הדומים ל-B.A. כללי. אם מוסיפים אל הקושי שלנו להגדיר לימודים למקצועות נדרשים את הנטיות של סטודנטים חרדים נגלה כי יש הגיון לפתח מסלול משני של לימודים במדעי החברה מתוך הנחה לפיה כל תואר ראשון מסייע לקליטה בשוק העבודה במגזר הציבורי או ארגוני החברה האזרחית.

הקבוצה המודרנית יותר בקרב הסטודנטים החרדים מתאפיינת ברמת רפלקטיביות גבוהה שתאפשר להם להישאר אדם חרדי שלם, ובה בעת, להתמחות ולהתפרנס במדעים. די לגלוש בפורומים של החרדים המודרניים על מנת להבין כי פתיחה של תכניות ללימודים בפיזיקה, כימיה ותחומים אחרים יכולים להתאים לסטודנטים חרדים וחשובה בהיבטים הסמליים והחברתיים

בידול לימודים אקדמיים בחינוך

סטודנטים חרדים רבים לומדים מתוך העבודה במערכת החינוך במסגרת השאיפה לקבל תואר אשר יאפשר להתמודד על מכרזים, ללמד במסגרת הממלכתית דתית ולקבל גמולי השתלמות עם צמצום ההכרה בלימודי הקודש. הלימודים הללו מעוררים קשיים רבים כיוון שיש בהם הכרה גדולה במיוחד בהכשרה הבלתי מספקת של מורה חרדי "מוסמך בכיר", בחלק מן המוסדות מעניקים לימודים באיכות נמוכה, היקף הלימודים במסגרת שיעורים מתוקשבים מרחוק גדול מדי, התואר מוענק בהוראת לימודי הקודש אשר אין בהם צורך והשלמות הלימודים נעשית בתוך שנה וחצי דחוסה עם לימודי קיץ. לא לחינם מכונה האופציה הזו על ידי הסטודנטים בקבוצות המיקוד "קומבינה".

ה"קומבינה" הזו תורמת לזילות המעמד של תארים אקדמיים ובמידה ויוקמו מח"רים נוספים בהם לומדים לתואר B.Ed. תהיה זו השקעה מופרזת. יתר על כן, בהיבט של ההיגיון בפעולת המדינה כוונה התכנית לסייע לגברים חרדים להשתלב בשוק העבודה ולא לתמוך באלו שכבר מצויים בתעסוקה בסקטור הציבורי. בפרספקטיבה של צדק ונוקשות אין להשוות את ההכרעה של סטודנט חרדי המתכוון ללמוד הנדסה או עבודה סוציאלית ללא משאבים מספקים תוך סיכון הלגיטימציה החברתית עם המעמד המבוסס והבטוח של המורים והעסקנים המתפרנסים היטב.

בסיכומו של כמעט עשור, מאז נכנסה המדינה עם הציבור החרדי, למהלך אקדמיזציה של גברים חרדים השואפים להיקלט בשוק העבודה ולרכוש תואר, ניתן להצביע על הישגים גדולים. הנדיבות של המדינה, יחד עם יוזמות שהובילו תבת-ג'וינט ישראל בשיתוף סיוע של ארגונים פילנתרופיים ויזמים, פגשה משקי בית חרדים החפצים לצאת לשוק העבודה התחרותי מבלי לאבד את זהותם. המפגש הזה הניח תשתית משביעת רצון לקראת השינוי הדמוגרפי הגדול.

זהו במידה רבה השלב השני של פיתוח לימודים אקדמיים של גברים חרדיים אשר אינו חף מבעיות אולם עשוי לסמן כיוון של כלל המערכת ההשכלה הגבוהה.

הסטודנט החרדי מספר על מפגש פחות טראומטי מן המצופה עם הלימודים, קושי כלכלי אותו נושא משק הבית על גבול היכולת, התנגדות חברתית נסבלת אולם בלתי נוחה בהקשר מוסדות החינוך ודגם סטודנטיאלי נבדל מזה של הצעיר החילוני הרווק. התלמיד החרדי אינו התגשמות האידאל של תלמיד חכם הנע בין העולמות ומביא את המיטב של מחשבת ישראל לתוך עולם ההשכלה הגבוהה אולם הוא בכל זאת מפצה על העדר לימודי חול וכישורים סחירים בשוק העבודה ורוכש בחלק מן המקצועות הון אנושי רלבנטי לשוק העבודה. מערכת ההשכלה הגבוהה אינה מעניקה את המיטב לסטודנט החרדי ופעמים רבות פועלים המוסדות בתוך מודל כלכלי ממוטיבציות של רווח או הערכות לשינוי דמוגרפי עתידי. באמצעות שיפורים פשוטים יחסית במשק המוסדות האקדמאים והימנעות משגיאות במדיניות ההשכלה הגבוהה ניתן להגיע אף למיצוי טוב יותר של המפגש בין הסטודנט החרדי לבין מוסדות ההשכלה הגבוהה בסבסוד המדינה.